

LIBRIS

We know
books

VICTORIA LUMINIȚA VLEJA

UN EXPERIMENT POETIC ROMANIC:
GÓNGORA ȘI GONGORISMUL

Editura EXCELSIOR ART
2007

CUPRINS

INTRODUCERE	11
1. PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA REFERINTELOR TEMATICE	21
2. GÓNGORA ÎN CONTEXTUL EPOCII LUI	32
2.1. Barocul: concept, definiție, limite temporale și geografice	32
2.2. Aspecte ale Barocului literar spaniol: câteva delimitări	36
2.3. Lirica barocă spaniolă: condiționări externe, înflorirea poeziei lirice, evoluția speciilor	38
2.4. Un model cultural spaniol: conceptismul	40
2.5. Spre esența experienței poetice gongorine: culteranismul	42
2.6. Experimentul poetic baroc al peninsulei vecine: seicentismul italian	46
2.7. Franța	48
2.8. Anglia	50
2.9. Germania	51
2.10. Unele concluzii	53
2.11. Receptare și influențe baroce în literatura română: traduceri, adaptări, producții literare autohtone. Cantemir și mijloacele „ritoricești”.	54
2.12. Literatura Barocului în Europa răsăriteană	68
3. SPRE CENTRUL EXPERIMENTULUI POETIC GONGORIN	70
3.1. Obscuritatea ca principiu de poetizare	70
3.2. Câteva surse ale obscurității gongorine	89
4. PARTICULARITĂȚI ALE CREAȚIEI GONGORINE: STRUCTURI RETORICO-STILISTICE	94
4.1. Romanitate și latinătate: relația cultismului cu latina la Góngora	94
4.2. Influențe latinești la nivelul conținutului Tradiția tematică în poezia gongorină: mitul lui Polifem	98
4.3. Niveluri de realizare a cultismului gongorin	103
4.4. Figurile	128
4.5. Gongorismul	132
5. EXPRESIVITATEA FORMEI	135
5.1. Relația semnificat-semnificant, principiu al expresivității poetice gongorine	135

5.2. Muzicalitate și polifonie la Góngora	140
6. TOPOSURI	147
6.1. <i>Carpe diem</i> în sonetul gongorin	147
6.2. Singurătatea spirituală	156
6.3. Singurătatea lui Dámaso Alonso	165
7. PROIECȚII GONGORINE ÎN ROMANIA	176
7.1. Continuatori în România secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea: Sor Juana Inés de la Cruz și José Antonio Porcel y Salablanca	176
7.2. Proiecția lui Góngora în România secolului XX	183
7.3. Interpretări actuale	195
8. UN REVELATOR AL DIFICULTĂȚII POETICE	
LA GÓNGORA: TRADUCEREA	201
8.1. Traducerea poetică: fidelitate sau infidelitate?	201
8.2. Câteva observații asupra traducerii lui Góngora în limba română: neologisme	218
9. CONCLUZII	224
BIBLIOGRAFIE	228
ANEXE	251

INTRODUCERE

De ce Góngora? Există câteva argumente care susțin răspunsul la această întrebare. În primul rând, ar fi un motiv de principiu, o problemă cu care se confruntă, de la o vreme, hispanistica. Este vorba de proliferarea de studii axate pe teme culturale și sociale din secolul XX. De exemplu, Trevor Dadson, profesor de Literatură și Istoria Secolului de Aur de la Universitatea din Birmingham și reprezentant al asociației congreselor hispaniștilor, care au început la Oxford, în 1962, la inițiativa lui Menéndez Pidal, mărturisea la al XV-lea Congres al Asociației Internaționale a Hispaniștilor (AIH) care a avut loc în iulie 2004 la Monterrey, în Mexic, că, din cele 40 de burse pe care țara sa le-a acordat în acel an, numai trei aveau teme anterioare secolului al XIX-lea. „No podemos equiparar el estudio de la moda y el cine al conocimiento del Quijote: es aberrante”, remarca hispanistul britanic. Aspectele mai importante ale culturii spaniole, cruciale și complicate, nu mai stârnesc același interes. Și, din păcate, în Franța și în Germania se întâmplă același lucru. „Hace 20 años era imposible hacerse hispanista en Alemania sin entrar a fondo en el Siglo de Oro, ahora esto ha cambiado”, conchidea Dadson.

Contactele noastre anterioare cu opera gongorină au constituit, din această perspectivă, un motiv, o primă justificare, un interes cu o anumită orientare, sugerat de romanista Ileana Oancea, conducătoarea tezei de doctorat. În acest sens, abordarea operei gongorine s-a constituit într-un element de metodă de abordare, un mod de lucru, al cărui rezultat au fost, mai întâi, câteva articole publicate¹. Pe parcursul celor doisprezece ani de predare a limbii spaniole constatasem deja că predarea limbii și a literaturii spaniole (ca și cea a portughezei) are o situație specială, în comparație cu alte arii lingvistice (franceza, engleza, germana, italiana), a căror predare se bucură de o tradiție îndelungată în România și pentru care bogăția și actualitatea bibliografiei fac cercetarea mai puțin anevoioasă. Acest fapt a fost explicat prin însăși natura relațiilor culturale dintre România și Spania, a unor factori istorici, care multă vreme nu au favorizat prea multe apropieri în timp și spațiu. Trebuie, totuși, să remarcăm rezultate importante în domeniul traducerilor literare, hispaniștii români traducând multe dintre operele reprezentative din literatura spaniolă clasică și modernă.

Al doilea argument este de ordin științific, pentru că „subiectul Góngora” actualizează, polifonic, alte subiecte majore, dintre care, unele țin în primul rând de romanitate: evoluția limbii literare spaniole, stilistica romanică, curentele literare în care se înscriu cele trei tipuri de poetică (Clasicism, Baroc, Modernism). Putem afirma că Góngora este, în același timp, temelie și punte în literaturile romanice, el

¹ V. referințele bibliografice.

reprezintă, așadar, o răscruce, un nod complex de cultură, spre care converg tradiții și din care pornesc fire spre calea unei noi universalizări, un exemplu de continuitate conștientă în care lumea modernă, în ciuda spiritului său propriu și cu totul nou, este pătrunsă și condiționată în chipul cel mai intim, în fiecare punct al ei, de cultura, tradiția, limba, filosofia și arta antică. Poate la nici un poet romanic (excepție făcând, desigur, Dante) raportul dintre limba vernaculară și latină nu e mai încărcat de această problematică. Marele Góngora era familiarizat cu retorica și poetica latină. Latinismul gongorin e comun tuturor fazelor creației sale, fiind un fenomen de esență medievală și romanică.

Romanistul german E. R. Curtius, care a păstrat o strânsă legătură cu Ortega y Gasset și care i-a făcut cunoscuți, prin traduceri, pe Jorge Guillén, Jorge Manrique și Góngora, afirma în legătură cu epoca în care a scris acesta: „*Odată cu secolul al XVI-lea începe „vârsta de aur” a Spaniei, care domină mai bine de un secol literaturile europene. Cunoașterea limbii și literaturii spaniole este la fel de importantă pentru istoria literaturii „europene” cum este cunoașterea picturii spaniole pentru istoria artelor.*”² Curtius pune în lumină rolul României în apariția culturii medievale latine și precizează că investigația sa își propune să dezvăluie „unitatea” culturii europene, pornind de la refacerea ansamblului care a fost Evul Mediu latin, reconstituirea aceluia ansamblu apărând ca o îndatorire urgentă, după ce serii întregi de specialiști au fărâmițat sistematic un organism pentru a-i analiza membrele. Puterile literare universale ale României au iradiat de la sine, după cum observa Curtius, iar Spania oferă un exemplu de mare valoare: „*Literatura latină a Evului Mediu a continuat să-și exercite influența din afara sau dinlăuntrul marilor mișcări de la începuturile Epocii Moderne – Umanismul, Renașterea, Reforma, Contrareforma – iar cel mai puternic într-o țară abia atinsă de Reformă și neinfluențată decât periferic de umanism și de Renaștere: Spania. Expresia lui Hofmannsthal despre baroc ca formă întinerită „a acelei lumi mai vechi pe care o numim cea medievală” se potrivește în chip deosebit literaturii spaniole din perioada ei de înflorire.*”³

Asupra „esenței” goticului, clasicului, barocului etc. s-au emis concepții profunde, unele chiar contradictorii. Shakespeare aparține Renașterii sau Barocului? Góngora este oare, din punct de vedere al periodizării stilistice (periodizare operată după stiluri succesive, obișnuită în istoria artelor și transplantată în domeniul literaturii), manierist, baroc sau modern, având în vedere că Europa modernă se naște pe la anul 1500? Care sunt particularitățile creației gongorine? Care a fost receptarea lui Góngora în România? Sunt întrebări la care va trebui să răspundem.

„El desengaño barroco”, topos al epocii, se reflectă în poezia Secolului de Aur

² E.R. Curtius, *Literatura europeană și Evul Mediu latin*, Editura Univers, București, 1970, p. 46.

³ *Ibidem*, p. 38-39.

sub forme diferite. Parafrazându-l pe Pietro Bembo, care se referea la cei trei mari scriitori italieni din Trecento (Dante, Petrarca și Boccaccio) și care a susținut teza excelenței limbii celor „tre corone”, îi putem considera pe Góngora (1560-1625), Lope de Vega (1562-1635) și Quevedo (1580-1645), cele „trei coroane” ale perioadei de afirmare a barocului spaniol, în sensul că ei nu puteau fi decât reflectarea unei tensiuni artistice și vitale, care, în mod firesc, trebuia să se cristalizeze în poziții opuse în aparență. Pe de o parte, se manifestă în operele lor exagerările manieriste (în accepția hatzfeldiană a cuvântului), în contorsionările și dislocările unei limbi mânuite cu rafinament, pentru a stârni uimirea în fața artificiei. Pe de altă parte, se produce o erupție de viață, de mișcare, de senzorial, care alterează formele clasice cultivate de Renaștere. Esența problemelor literare se caută prin artificul verbal. Spania are o Renaștere cu totul aparte, profund națională, în care trecerea de la Evul Mediu la Baroc se face treptat, prin asimilări și autoelaborări. Antropocentrismul renescentist nu constituie o constantă a literelor spaniole; acesta se manifestă, dar nu în sensul celui renescentist, în care universul converge în om. Natura și omul sunt recreate. Universul gravitează cu adevărat în jurul omului, dar nu pentru a-l determina, ci ca o emanație a acestuia. Natură și antinatură sau artă se completează reciproc, căutând, de fapt, amândouă, să înlăture, prin șoc și artificiu verbal, automatismele percepției. Gongorismul, în esența lui, constă tocmai într-o încercare de depășire a înșeși preceptelor literare baroce. Odată cu Góngora, Lope și Quevedo, realitatea va înceta să mai fie reprezentată așa cum fusese înainte, uniformă și univocă. Semnificat și semnificant își vor emana „corespondențele” (deopotrivă grăcienești și „baudelairiene”) pentru ca, peste subtilitatea semnificatului și a *concepto*-ului, să strălucească frumusețea semnificantului.

Sub aspect metodologic și profitând de tendințele actuale, am considerat extrem de utilă îmbinarea celor două direcții de investigație, cea literară și cea lingvistică. Se știe că una din funcțiile limbajului este cea poetică sau estetică. Cunoșcând sistemul unei limbi, se poate încerca studierea uzului literar al acestuia, căci uzul lingvistic în cadrul fenomenului literar este mult mai complex. Actualmente, dezvoltarea lingvisticii textului și a pragmaticii textului permit o apropiere mai nuanțată de limba literaturii.

Bibliografia cuprinde mai multe categorii de lucrări: studii cu caracter general, studii despre Baroc, manuale, dicționare, periodice, operele gongorine, lucrări critice cu privire la opera gongorină, antologii și traduceri.

Am încercat să realizăm o investigație care să răspundă și unor probleme actuale ale interpretării literare și, în special, ale interpretării poeziei prin prisma unei opere care a supus limbajul unui experiment estetic de mare complexitate, care se va regăsi, în esența lui, și în alte spații și epoci literare.

În ceea ce privește structura lucrării, am considerat necesar să pornim, în primul capitol, de la stadiul actual al cercetării, care se regăsește în bibliografia fundamentală consultată referitoare la tema în discuție. Am grupat această bibliografie în studii

generale, antologii generale, antologii cu temă monografică, ediții și studii despre Góngora, ediții și studii despre autori de filiație gongorină.

Al doilea capitol, *Góngora în contextul epocii lui*, trasează limitele temporale și geografice ale Barocului, concept mult discutat și disputat totodată. Ne vom opri asupra unor aspecte ale Barocului literar spaniol, cu o privire specială asupra liricii, urmărindu-i condiționările externe, înflorirea, evoluția speciilor. Am considerat că spre esența experienței poetice gongorine nu se poate ajunge fără a trece printr-o experiență estetică reprezentativă pe care spaniolii au trăit-o sub forma conceptismului și a culteranismului, direcții pe care Darie Novăceanu le asemăna cu malurile unui fluviu care, bineînțeles, este barocul însuși (2.4. și 2.5.) Următorii pași prin Romania culturală ne-au fost ghidați spre Italia (2.6. *Experimentul poetic baroc al peninsulei vecine: seicentismul italian*) și Franța (2.7.). Ne-a interesat, de asemenea, receptarea lui Góngora în literatura universală, îndeosebi în Germania (2.9.) Mulți specialiști consideră că trăsăturile spiritului și stilului baroc se regăsesc, sub anumite forme și în anumite proporții, în toate literaturile europene, deci afinități structurale, cel puțin, au existat atât în literatura română, regăsite sub formă de traduceri, adaptări, producții literare autohtone (2.11.), cât și în literatura Europei răsăritene (2.12.).

Vom analiza obscuritatea ca principiu estetic în poezia gongorină în capitolul al treilea, *Spre centrul experimentului poetic gongorin*, în care vom face câteva observații asupra originii și a naturii ermetismului gongorin, factor estetic pe care Góngora și-a bazat argumentele când și-a fundamentat opera și pe care el îl numea, folosind un oximoron, *claridad vislumbante*.

Sursele obscurității includ diverse procedee stilistice, printre care metafora barocă în general și în special cea gongorină, care este prejudiciată deseori prin tendința hiperbolică și prin gustul obscurității, consecință a ceea ce doctrina epocii numea *agudeza de ingenio* (agerimea, ascuțimea minții). Însă ea oferă, în egală măsură, o frumusețe fascinantă, o densitate de semnificații și o îndrăzneală care își va găsi puternic ecou în poezia simbolistă (3.2.).

În capitolul al patrulea, *Particularități ale creației gongorine: structuri retorico-stilistice*, ne vom ocupa de relația cultismului gongorin cu latina (4.1.), de influențele latinești la nivelul conținutului și anume de tradiția tematică în poezia lui Góngora, urmărind mitul lui Polifem (4.2.), de nivelurile de realizare a cultismului gongorin (4.3.), de figuri (4.4.), de gongorism (4.5.).

Capitolul al cincilea va fi dedicat expresivității formei, relației semnificat-semnificant, principiu al expresivității poetice gongorine, capitol în care vom căuta să subliniem capacitatea expresivă a sonorităților pe care Góngora le folosea. Această participare a aspectului fonic al cuvintelor la realizarea expresivității textuale ne va direcționa apoi spre muzicalitatea operei marelui cordobez (subcapitolul 5.2., *Muzicalitate și polifonie la Góngora*), fiind deja cunoscut faptul că poeții baroci anticipează în multe privințe conceptul modern al artei, corespondențele dintre

senzații, sinesteziiile. Un motiv în plus de a vedea în don Luis de Góngora y Argote un precursor al simboलिștiilor, un prebaudelairian. Concluzia firească a demersului a fost aceea că acest poet fascinant profilează cu putere în literale europene și romane un tip de estetică, diferită de cea clasică, prefigurând liniile de evoluție ale unei direcții care se va cristaliza în modernism.

Toposurile reprezintă o zonă prin care opera gongorină comunică, substanțial și stilistic, în virtutea unui substrat cultural comun, cu modernitatea. Vom căuta să demonstrăm acest lucru în capitolul al șaselea, *Toposuri*, structurat pe trei subcapitole: 6.1. *Carpe diem* în sonetul gongorin, 6.2. Singurătatea spirituală, 6.3. Singurătatea lui Dámaso Alonso. Am pornit de la ideea că în lumea hipersensibilității, pe care Góngora o situează pe platforma evazivă a înaltei sale singurătăți spirituale, referentul, asumat metaforic, este inclus în diferite planuri verbale. Mecanismul poetizării gongorine dedublează referentul în două direcții hiperbolice: exacerbarea frumosului, a armoniei, pe de o parte, sau a urâtului și a monstruosului, pe de alta. Galatea și Polifem reprezintă contrastul suprem între armonie și monstruozitate, între lumină și tenebre.

Moderniști au văzut în Góngora un inovator în plan formal. Proiectat în secole diferite, gongorismul îmbracă forme estetice deosebit de interesante, surprinzătoare uneori prin asemănări, dar și prin transformări sau mutații de paradigmă. Analizele întreprinse în capitolul al șaptelea - *Proiecții gongorine în Romania*, care va cuprinde trei subcapitole: 7.1. Continuatori în Romania secolelor al XVII-lea și al XVIII-lea: Sor Juana Inés de la Cruz și José Antonio Porcel y Salablanca; 7.2. Proiecția lui Góngora în Romania secolului XX; 7.3. Interpretări actuale - au tocmai menirea de a releva puterea de a reverbera în timp a creației gongorine.

Marea poezie oferă întotdeauna surprize și riscuri în momentul traducerii; de aceea considerăm că nu este lipsit de importanță să ne oprim asupra unora dintre echivalențele care există în limbile romane și asupra unor dificultăți pe care le presupune traducerea lui don Luis. Vom aborda această problemă în capitolul final, *Un revelator al dificultății poetice la Góngora: traducerea*. Și cum plurilingvismul înseamnă, implicit, traducere, am considerat necesar să dedicăm acest capitol unor probleme de conversie lingvistică survenite în traducerea poemelor gongorine, aventură intelectuală cu riscuri asumate.

Relația specială a lui Darie Novăceanu cu stilisticianul Dámaso Alonso pune în valoare un contact cultural extrem de fertil între cele două arii laterale ale Romaniei. Româna și spaniola sunt limbi a căror relație contrastivă este de mare importanță pentru dezvoltarea filologiei romane. Considerăm că este încă insuficient numărul lucrărilor care tratează această temă. Fără a avea pretenția de a fi epuizat numeroasele probleme, prezenta lucrare ar putea constitui un punct de plecare pentru cercetări ulterioare, având în vedere faptul că în multe studii de acest fel spațiul cultural spaniol este adesea ignorat.

1. PRIVIRE GENERALĂ ASUPRA REFERINTELOR TEMATICE

Tratarea tematicii avute în vedere reprezintă o modalitate de raportare la opera lui Góngora, operă deschisă, înseamnă o cale de acces menită să-l poată surprinde în mod adecvat. Am constatat că există o bibliografie variată ce trebuie avută în vedere pentru a întreprinde un demers atât de complex. Etapele de studiere a bibliografiei circumscrise acestui subiect trebuie să vizeze, într-o primă fază, elemente de lingvistică romanică (curente și metode de cercetare cu privire specială la stilistica romanică), etapele semnificative în evoluția limbii literare spaniole și cele trei tipuri de poetică (clasic, baroc, modern) care constituie invariante în abordarea „fenomenului gongorin” și materializarea lor textuală. Într-o a doua fază ne putem focaliza atenția asupra a ceea ce a însemnat și poate însemna Góngora – chintesență a marilor probleme care țin de poeticitate, și anume: Góngora în contextul epocii lui, particularități ale creației gongorine, receptarea lui Góngora în România și în literatura universală, structurile retorico-stilistice caracteristice operei sale.

Tema studiului de față constituie, deci, punctul de plecare spre zone pe care se pot configura alternative științifice, reluând și dezvoltând de fiecare dată la un nivel mai amplu și mai aprofundat anumite aspecte considerate semnificative. Considerăm că numai prin valorizarea, într-o asemenea perspectivă, a bibliografiei în complementaritatea sa se va putea asigura accesul spre fundamentele gongorismului în general, cât și o aproximare a adevăratei mutații de orizonturi științifice pe care a constituit-o poetica marelui cordobez.

Am consultat, în acest scop, peste cinci sute de titluri pe care le-am grupat, după cum se poate observa în capitolul *Bibliografie*, în studii cu caracter general, studii cu privire la Baroc, periodice, dicționare, enciclopedii, lucrări critice cu privire la opera lui Góngora, ediții ale operei poetului cordobez în limba spaniolă, antologii în limba spaniolă și în alte limbi romanice, traduceri din Góngora în română, franceză și italiană.

Tematica noastră reprezintă, de fapt, un nod în care se întretaie căi de studiu; instrumentele critice ne-au fost puse la dispoziție de lucrări actuale foarte variate, scrise în diverse limbi: istorii literare, studii de stilistică, stilistică romanică, poetică, retorică, de teoria literaturii, de critică literară. Lucrările reprezentative, în limba spaniolă, oferă atât panorame generale, cât și monografii.

Góngora este, după părerea specialiștilor, o chintesență a marilor probleme care țin de poeticitate, de textualizare, de literarizare, un punct de referință în